

Varjatud Markovi ahelad jadade joondamisel

Õppematerjal ja lõputöö juhend

Enne töö alustamist tutvub üliõpilane Markovi ahela ja varjatud Markovi ahelaga seotud põhimõistetega: seisundid, üleminekutõenäosused, emissioonitõenäosused, edasi-tagasi algoritmid. Samuti tutvub ta jadade joondamise tõhimõistetega. Selleks sobib hästi raamat (Koski, 01). Vaata ka K. Vimmi bakalaureusetööd (Vimm, 22) või raamatuid (Durbin et al., 1998) (Remm, 2015).

Lõputöö peamine fookus on erinevate dünaamilise planeerimise (*dynamic programming*) algoritmide väljatöötamine. Lõputöö on suuresti M. Kuusiku bakalaureusetöö (Kuusik, 26) edasiarendus.

1 Juhuslik tee

Joondusi modelleeriv esialgne Markovi ahel. Seisundid:

$$\mathcal{Z} := \{M, I, D\} \quad (\text{match, insertion, deletion}).$$

Üleminekumaatriks ja algtõenäosused:

$$P = \begin{pmatrix} p_{MM} & p_{MD} & p_{MI} \\ p_{DM} & p_{DD} & p_{DI} \\ p_{IM} & p_{ID} & p_{II} \end{pmatrix} \quad \pi = \begin{pmatrix} \pi_M \\ \pi_D \\ \pi_I \end{pmatrix}. \quad (1)$$

Joondus Hulga $\{M, I, D\}^*$ (kõik lõplikud kolmest tähest moodustatud vektorid / järjendid / stringid / sõned) elemente nimetame *joondusteks*. Defineerime

$$\mathcal{A}(i, j) := \left\{ z_{1:k} \in \{M, I, D\}^* : \sum_{t=1}^k I_{M,D}(z_t) = i, \quad \sum_{t=1}^k I_{M,I}(z_t) = j \right\}, \quad i, j \in \mathbb{N}$$
$$\mathcal{A}(i, 0) := \{\overbrace{(D, \dots, D)}^i\}, \quad \mathcal{A}(0, j) := \{\overbrace{(I, \dots, I)}^j\}.$$

Seega $\mathcal{A}(i, j)$ moodustavad sellised vektorid $z_{1:k}$ (pikkus k pole fikseeritud), mis rahuldavad tingimusi:

- vektoris on M ja D tähti kokku i ;
- vektoris on M ja I tähti kokku j .

Näide: (vt (Kuusik, 26)):

$$\mathcal{A}(4, 2) = \{ \overbrace{(M, M, D, D), \dots, (D, D, M, M)}^{\text{permutatsioonid}}, \overbrace{(M, I, D, D, D), \dots, (D, D, D, I, M)}^{\text{permutatsioonid}}, \\ (I, I, D, D, D, D), \dots, (D, D, D, D, I, I) \}$$

Hulga $\mathcal{A}(i, j)$ võimsus $|\mathcal{A}(i, j)|$ on toodud töös (Kuusik, 26). Kui kiiresti kasvab $|\mathcal{A}(n, n)|$ (kas logaritmiliselt, lineaarselt, eksponentsiaalselt, veel kiiremini) ?. Näita (või lükka ümber): $|\mathcal{A}(i, j)| = |\mathcal{A}(i-1, j-1)| + |\mathcal{A}(i-1, j)| + |\mathcal{A}(i, j-1)|$, kui $i, j > 0$.

Joondus kahedimensionaalsena. Kuulugu $z = z_{1:k} \in \mathcal{A}(n, m)$. Defineerime $a(z) = a_{0:k}$, kus

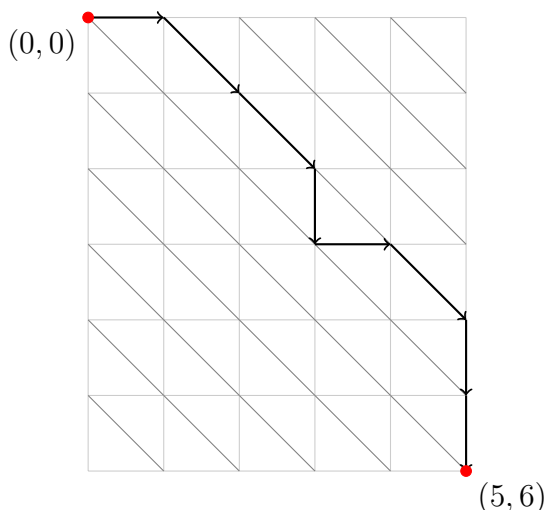
$$a_0 = (0, 0), a_t = \left(\sum_{l=1}^t I_{M,D}(z_l), \sum_{l=1}^t I_{M,I}(z_l) \right), \quad t = 1, \dots, k.$$

Seega $a_t \in \{0, 1, \dots, n\} \times \{0, 1, \dots, n\}$ iga $t = 1, \dots, k$ korral.

On selge, et kui $z_{1:k} \neq z'_{1:k}$, siis $a(z_{1:k}) \neq a(z'_{1:k})$ ehk $a(z_{1:k})$ on lihtsalt joonduse kahedimensionaalne esitus. Sellisele esitusele vastab joon/tee graafil, mille sõlmed on paarid (i, j) ja servad on naabrite vahel: (i, j) naabrid on $(i+1, j)$, $(i+1, j+1)$, $(i, j+1)$ (kui $i < n, j < m$). Sisuliselt võre, kus serv on veel tipu ja tema alumise parempoolse (SE) naabri vahel. Joondusele vastav tee algab punktist $(0, 0)$ ja lõpeb alati punktis (n, m) . Tähistame ka selliste teede hulka $\mathcal{A}(n, m)$.

Näide: (vt (Kuusik, 26))

$$z_{1:8} = (D, M, M, I, D, M, I, I), a(z) = ((0, 0), (1, 0), (2, 1), (3, 2), (3, 3), (4, 3), (5, 4), (5, 5), (5, 6)).$$

Edaspidi tähistame $a_t = (a_t^x, a_t^y)$ ehk kui $a_t = (i, j)$, siis $a_t^x = i, a_t^y = j$. Samuti tähistame $z_t = z(a_{t-1}, a_t)$ paarile (servale) (a_{t-1}, a_t) vastavat seisundit, täpsemalt

$$z(a_{t-1}, a_t) := \begin{cases} M, & \text{kui } a_t^x - a_{t-1}^x = 1, a_t^y - a_{t-1}^y = 1; \\ D, & \text{kui } a_t^x - a_{t-1}^x = 1, a_t^y - a_{t-1}^y = 0; \\ I, & \text{kui } a_t^x - a_{t-1}^x = 0, a_t^y - a_{t-1}^y = 1. \end{cases}$$

Kui $a_{0:k} \in \mathcal{A}(n, m)$, siis $z_{1:k}$, kus $z_t = z(a_{t-1}, a_t)$ on vastav seisundite jada.

Joonduse tõenäosus ja tinglik tõenäosus. Igal joondusel on oma tõenäosus. Selle määravad üleminekumaatriks ja algtõenäosused:

$$p(z_{1:k}) := \pi_{z_1} \prod_{t=1}^{k-1} p_{z_t z_{t+1}}, \quad z_{1:k} := (z_1, \dots, z_k).$$

Loomulikult on ka iga joonduse kahedimensionaalsel versioonil (joonel) oma tõenäosus.

Defineerime:

$$P(i, j) := \sum_{z_{1:k} \in \mathcal{A}(i, j)} p(z_{1:k}).$$

Seega $P(i, j)$ on hulga $\mathcal{A}(i, j)$ tõenäosus ja see ei ole üldiselt 1.

Näide: (Kuusik, 26) $P(i, j)$, kui kõik üleminekutõenäosused ja algtõenäosused on $1/3$.

Olgu n, m fikseeritud ja defineerime tõenäosusmõõdu

$$q(z_{1:k}) := \frac{p(z_{1:k})}{P(n, m)} \quad \forall z_{1:k} \in \mathcal{A}(n, m).$$

Seega kui $Z_1, Z_2, \dots$ on ülaldefineeritud Markovi ahel, st $P(Z_{1:k} = z_{1:k}) = p(z_{1:k})$, siis iga $z_{1:k} \in \mathcal{A}(n, m)$ korral

$$q(z_{1:k}) = P\left(Z_{1:k} = z_{1:k} \left| \sum_{t=1}^k I_{M,D}(Z_t) = n, \sum_{t=1}^k I_{M,I}(Z_t) = m \right.\right), \quad \forall z_{1:k} \in \mathcal{A}(n, m).$$

Analogiliselt defineerime tõenäosusmõõdu kahedimensionaalsete jaotuste hulgal

$$q(a_{0:k}) := q(z_{1:k}), \quad a_{0:k} = a(z_{1:k}) \quad \forall a_{0:k} \in \mathcal{A}(n, m).$$

Seega igal teel punktist $(0,0)$ punkti (n, m) on oma tõenäosus, nende teede tõenäosuste summa on nüüd 1.

Teelõigu $a_{0:t}$ tõenäosus. Iga teelõigu tõenäosus on kõikide seda teelõiku sisaldavate teede tõenäosuste summa. Seega kui $a_{0,k} \in \mathcal{A}(n, m)$ ja $z_{1:k}$ on vastav seisundite jada, siis

$$\begin{aligned} q(a_{0:t}) &= \sum_{a'_{0:k} \in \mathcal{A}(n, m): a'_{0:t} = a_{0:t}} q(a'_{0:k}) = \frac{1}{P(n, m)} \sum_{a'_{0:k} \in \mathcal{A}(n, m): a'_{0:t} = a_{0:t}} p(z_{1:k}) \\ &= \frac{1}{P(n, m)} p(z_{1:t}) \cdot \left[\sum_{z_{t+1, n} \in \mathcal{A}(n-i, m-j)} p_{z_t}(z_{t+1:n}) \right] = \frac{1}{P(n, m)} p(z_{1:t}) P_{z_t}(n-i, m-j), \end{aligned}$$

kus $a_t = (i, j)$ ja

$$p_z(z_{t+1:n}) := p_{zz_{t+1}} \cdot p_{z_{t+1}z_{t+2}} \cdots p_{z_{n-1}z_n}, \quad P_z(i, j) := \sum_{z_{1:k} \in \mathcal{A}(i, j)} p_z(z_{1:k}), \quad P_z(0, 0) := 1 \quad z \in \mathcal{Z}.$$

Saadud valem on lahti kirjutatud ja formaalselt tuletatud bakalaureusetöös (Kuusik, 26).

Järgmise serva (tinglik) tõenäosus: $q(a_{t+1}|a_{0:t})$. Kehtib

$$P_z(i, j) = p_{zD}P_D(i-1, j) + p_{zM}P_M(i-1, j-1) + p_{zI}P_I(i, j-1). \quad (2)$$

Seega

$$\begin{aligned} q(a_{t+1}|a_{0:t}) &= \frac{q(a_{0:t+1})}{q(a_{0:t})} = \frac{p_{z_t z_{t+1}} P_{z_{t+1}}(n - a_{t+1}^x, m - a_{t+1}^y)}{P_{z_t}(n - a_t^x, m - a_t^y)} = \\ &= \frac{p_{z_t z_{t+1}} P_{z_{t+1}}(n - a_{t+1}^x, m - a_{t+1}^y)}{p_{z_t M} P_M(n - a_t^x - 1, m - a_t^y - 1) + p_{z_t D} P_D(n - a_t^x - 1, m - a_t^y) + p_{z_t I} P_I(n - a_t^x, m - a_t^y - 1)}. \end{aligned}$$

Et z_t on (a_{t-1}, a_t) funktsioon $z_t = z(a_{t-1}, a_t)$, saame teist järku Markovi omaduse:

$$q(a_{t+1}|a_{0:t}) = q(a_{t+1}|a_{t-1:t}).$$

Ühe tee $a_{0:k}$ tõenäosus on nüüd :

$$q(a_{0:k}) = q(a_1|a_0)q(a_2|a_1, a_0)q(a_3|a_2, a_1) \cdots q(a_k|a_{k-1}, a_{k-2}), \quad (3)$$

kusjuures

$$q(a_1|a_0) \propto \begin{cases} \pi_D P_D(n-1, m), & \text{kui } a_1 = (1, 0); \\ \pi_M P_M(n-1, m-1), & \text{kui } a_1 = (1, 1); \\ \pi_I P_I(n, m-1) & \text{kui } a_1 = (0, 1). \end{cases}$$

Et

$$\pi_D P_D(n-1, m) + \pi_M P_M(n-1, m-1) + \pi_I P_I(n, m-1) = P(n, m),$$

siis normaliseeriv konstant on $P(n, m)$.

Kuidas arvutada üleminekutõenäosusi $q(\text{järgmine erv}|\text{eelmine serv})$? Me teame kuidas avaldub ühe tee ehk servade jada tõenäosus: valem (3). Selle tõenäosuse leidmiseks on vaja arvutada üleminekutõenäosusi $q(b|a, a')$. Sisuliselt

$$q(b|a, a') = q(\text{järgmine erv}|\text{eelmine serv}).$$

Servade paare on väga palju, mistõttu on oluline neid tõenäosusi võimalikult kiirelt ja väheste arvutustega leida. Et

$$q(b|a, a') = \frac{p_{z', z_b} P_{z_b}(n - b^x, m - b^y)}{\sum_z p_{z', z} P_z(n - (a^x + z^x), m - (b^y + z^y))} =: q(b|a, z') := q(z_b|a, z') \quad (4)$$

kus $z' = z(a', a)$, $z_b = z(a, b)$ ja

$$z^x = I_{\{M, D\}}(z), \quad z^y = I_{\{M, I\}}(z),$$

siis taandub üleminekutõenäosuste arvutamine $P_z(i, j)$ arvutamisele. Kuidas viimaseid rekursiivselt leida, seda loes tööst (Kuusik, 26).

Serva ja tipu läbimise tõenäosus. Olgu (a, b) naabrid (serv), st kui $b = (i, j)$, siis

$$a \in \{(i-1, j), (i-1, j-1), (i, j-1)\}.$$

Leiame tõenäosuse, et juhuslik tee (punktist $(0, 0)$ punkti (n, m)) läbib serva (a, b) . Kõige lihtsam moodus on leida iga tee tõenäosus ja summeerida kokku kõigi serva läbivate teede tõenäosused. See pole praktiline, sest kõiki teid on liiga palju ja ühe tee tõenäosus on nii väike, et arvuti ei saa enam hakkama. Kui aga tõenäosused (4) on teada, siis võime kasutada rekursiooni:

$$q(a, b) = \sum_{a' \in N(a)} q(a', a) q(b|a, a'), \quad N(a^x, a^y) := \{(a^x-1, a^y), (a^x-1, a^y-1), (a^x, a^y-1)\}, \quad a^x > 0, a^y > 0.$$

Rekursiooni algus: Kui $a = (0, 0) = a_0$, siis $q(a, b) = q(b|a_0)$. Kui $a = (0, i)$, $b = (0, i+1)$, siis $q(a, b) = q(a', a) q(b|a, a')$, kus $a' = (0, i-1)$ jne, vt (Kuusik 26).

Kui a on mingi tipp, siis tipu läbimise tõenäosus $q(a)$ on kõikide seda tippu läbivate teede tõenäosuste summa. Kui servade läbimise tõenäosus on teada, siis $q(a) = \sum_b q(a, b)$.

2 Parim tee

Oleme defineerinud juhuslikud teed graafil punktist $(0, 0)$ punkti (m, n) . Juhuslik tee on Markovi ahel sest järgmise serva tinglik tõenäosus (tingimusel eelnev teelõik) sõltub vaid eelmisest servast. Oskame rekursiivselt (st arvutuslikus mõttes odavalt) leida üleminekutõenäosusi ja nende kaudu servade ja tippude läbimise tõenäosusi. Järgmine probleem – leida selline (mittejuhuslik) tee, mis mingis mõttes esindab kõige paremini antud teede jaotust. See probleem jaguneb kaheks: 1) kuidas defineerida parim (optimaalne) tee? 2) Kuidas defineeritud teed leida (optimeerimisülesanne)? Tavaliselt kirjeldatakse jaotust keskvärtuse, mediaani või millegi sarnasega, kuid teedel keskmist pole. Seega küsimus 1) on väga õigustatud ning ühest lahendust pole.

Suurima tõenäosusega (Viterbi) tee. Standardne lahendus probleemile 1) on suurima tõenäosusega tee:

$$v_{0:k} := \arg \max_{a_{0:k} \in \mathcal{A}(n,m)} q(a_{0:k}).$$

Kuidas seda leida? Võib ju arvutada iga tee logaritmilise tõenäosuse (logaritmilise seetõttu, et päris tõenäosused on liiga väikesed, et nendega töötada) ja siis sorteerid välja suurim (või suurimad, kui pole ühene). See praktikas ei tööta, sest teid on liiga palju. Appi tuleb dünaamiline planeerimine ehk nn Viterbi algoritm (Kuusik, 26).

Suurima servade tõenäosuste summaga/korrutisega tee. Iga kahe tee korral võime nende omavahelist sarnasust mõõta kokkulangevate servade arvuga – mida suurem on see arv, seda sarnasemad on teed. Seega üks võimalik definitsioon optimaalsele teele on selline tee, mille korral keskmine kokkulangevate servade arv on maksimaalne. On lihtne näha (Kuusik, 26), et selline tee maksimeerib servade tõenäosuste summat:

$$w_{0:k} = \arg \max_{a_{0:k} \in \mathcal{A}(n,m)} (q(a_0, a_1) + \dots + q(a_{k-1}, a_k)).$$

Kui servade tõenäosused $q(a, b)$ leitud, saab ülaltoodud optimeerimisprobleemi lihtsalt lahendada (Kuusik 26). Kas selline kriteerium soosib pikimaid teid? kui ja, siis võib kõne alla tulla järgmine ülesanne:

$$w_{0:k} = \arg \max_{a_{0:k} \in \mathcal{A}(n,m)} (q(a_0, a_1) + \dots + q(a_{k-1}, a_k) - Ck),$$

kus $C \geq 0$ on regulariseeriv konstant. Asendades ülaltoodud avaldises $q(a_{t-1}, a_t)$ logaritmiga $\ln q(a_{t-1}, a_t)$, saame suurima servade tõenäosuste korrutisega tee. See garanteerib, et iga serva tõenäosus lahendis on positiivne (kui üleminekutõenäosuste seas on nulle, siis võib juhtuda, et $q(w_{0:k}) = 0$. Ehk parim tee on sisuliselt võimatu).

Hübriidjoondus. Kahte ülalkirjeldatud probleemi võib kombineerida järgmiselt.

$$\arg \max_{a_{0:k} \in \mathcal{A}(n,m)} \left(B \sum_{t=0}^{k-1} \ln q(a_t, a_{t+1}) + C \ln q(a_{0:k}) \right), \quad (5)$$

kuus $C, B \geq 0$ on regulariseerivad konstandid. Arusaadavalt piisab tegelikult ühest konstandist (miks?). Miks just selline ülesanne ja kuidas seda lahendada, loe (Kuusik, 26).

Joondus kui Markovi ahel graafil. Võtame ülaltoodu kokku: Nägime, et esialgne (homogeenne) Markovi ahel seisundite hulgal $\mathcal{Z}$ (1) defineerib (mittehomogeense) Markovi ahela graafil (läbi tingumustamise). Kas see seos on üksühene: kas iga Markovi ahel graafil vastab mingisugusele (võib olla ka mittehomogeensele) ahelale seisundite hulgal? Millisele esialgsele seisundite ahelale vastab järgmine ahel graafil:

$$q(b|a, a') = \begin{cases} \frac{1}{3}, & \text{kui } a^x < n, a^y < m; \\ 1, & \text{kui } a^x = n \text{ või } a^y = m; \end{cases} \quad ?$$

See on juhuslik ekslemine graafil kuni servani ja siis serva mööda lõpuni.

Nii või teisiti, edaspidi tasubki vaadelda juhuslikke joondusi kui Markovi ahelaid graafil, see on paljuski lihtsam (pole vaja arvutada üleminekutõenäosusi (4)) ja võibolla ka üldisem (kui üksühest vastavust pole). Teisisõnu, juhuslike joonduste tõenäosused on määratud üleminekutõenäosustega

$$\{q(z|(i, j), z'), \quad i = 0, \dots, m, \quad j = 0, \dots, n\}. \quad (6)$$

3 Pair HMM

Mudel. Olgu $\mathcal{X}$ lõplik hulk, mida nimetame *tähestikuks*. Näiteks

$$\mathcal{X} = \{0, 1\}, \mathcal{X} = \{T, A, G, C\}, \mathcal{X} = \{a, b, \dots, x, y\}.$$

Allpoolkirjeldatud (genereeriv) mudel modelleerib kahe jada $x_{1:n}, y_{1:m} \in \mathcal{X}^*$ teket. Seisund M emiteerib tähepaarid $(x, y) \in \mathcal{X}^2$, seisund D emiteerib paari $(x, -)$, $x \in \mathcal{X}$ (täht X jadas ja indel Y jadas), seisund I emiteerib paari $(-, y)$, $y \in \mathcal{X}$ (täht Y jadas ja indel X jadas).

Emissioonitõenäosused: $p(x, y)$ (seisund M), $p(x, -)$ (seisund D) ja $p(-, y)$ (seisund I). Kui lisada tähestikule indel, saame nn laiendatud tähestiku $\mathcal{X}^+ = \{\mathcal{X}, -\}$, võime formaalselt kõik emissioonitõenäosused defineerida hulgal $\mathcal{X}^+ \times \mathcal{X}^+$: $p(x, y|M), p(x, y|D), p(x, y|I)$, kuid nüüd on kitsendused (siin $x, y \in \mathcal{X}$)

$$\begin{aligned} p(x, -|M) &= p(-, y|M) = P(-, -|M) = 0, \\ p(x, y|D) &= p(-, -|D) = p(-, y|D) = 0, \quad p(x, y|I) = p(-, -|I) = p(x, -|I) = 0. \end{aligned}$$

Mudel: Markovi ahel (n, m) graafil liigub punktist $(0, 0)$ punkti (n, m) vastavalt tõenäosustele (6). Igale servale/naabripaarile (a, b) vastab seisund $z(a, b) \in \{I, D, M\}$. Kui ahel läbib serva (a, b) , genereeritakse paar $(x, y) \in \mathcal{X}^+ \times \mathcal{X}^+$ jaotusest $p(x, y|z(a, b))$. Seega kokku genereeritakse n X -tähte ja m Y -tähte.

Olgu $a_{0:k}$ Markovi ahela realisatsioon – joondus – ning olgu $x^* = (x'_1, \dots, x'_k), y^* = (y'_1, \dots, y'_k)$ genereeritud jadad. Edaspidi nimetame neid *laiendatud jadadeks*. Pane tähele, et paar (x^*, y^*) määrab üheselt teda genereerinud joonduse $a(x^*, y^*)$. Seega selle laiendatud paari saamise tõenäosus meie mudelis:

$$p(x^*, y^*) = p(x'_1, \dots, x'_k, y'_1, \dots, y'_k) = q(a_{0:k}) \prod_{t=1}^k p(x'_t, y'_t|z_t),$$

kus $a_{0:k} = a(x^*, y^*)$ ja $z_{1:k}$ vastab joondusele $a_{0:k}$. Laiendatud jadas x^* on täpselt n tähte (ja $k - n$ indelit), olgu vastav alamjada $x_{1:n} \in \mathcal{X}^n$; analoogiliselt olgu $y_{1:m}$ laiendatud

jada y^* tähtedest moodustatud alamjada. Edaspidi nimetame neid jadu *vaatlusteks*. Pane tähele, et vaatlused $(x_{1:n}, y_{1:m})$ ja joondus $a_{0:k}$ määravad üheselt laiendatud jadad (x^*, y^*) . Sellest lähtudes defineerime

$$p(x_{1:n}, y_{1:m} | a_{0:k}) := \prod_{t=1}^k p(x'_t, y'_t | z_t),$$

millest saame vaatluste ja joonduse *ühistõenäosusele* kuju

$$p(x_{1:n}, y_{1:m}, a_{0:k}) := p(x^*, y^*) = q(a_{0:k})p(x_{1:n}, y_{1:m} | a_{0:k}).$$

Meie mudelis on seega vaatluste saamise tõenäosus *marginaltõenäosus*:

$$p(x_{1:n}, y_{1:m}) = \sum_{a_{0:k} \in \mathcal{A}(n, m)} p(x_{1:n}, y_{1:m} | a_{0:k}) q(a_{0:k}). \quad (7)$$

Näide: $\mathcal{X} = \{0, 1\}$, $x_{1:n} = (1, 0, 1, 1, 0, 1, 1)$, $y_{1:m} = (0, 0, 0, 1, 0, 1, 0, 0)$. Tavaliselt esitatakse joondused tabelina.

x^*	1	0	-	-	1	1	0	1	-	1
y^*	-	0	0	0	1	0	-	1	0	0

Vastav joondus ja selle tõenäosus

$$p(z_{1:k}) = p(D, M, I, I, M, M, D, M, I, M) = \pi_D \cdot p_{DM} \cdot p_{MI} \cdot p_{II} \cdot p_{IM} \cdot p_{MM} p_{MD} \cdot p_{DM} \cdot p_{MI} \cdot p_{IM}$$

$$q(z_{1:k}) = \frac{p(z_{1:k})}{P(7, 8)}.$$

Vaatluste tinglik tõenäosus:

$$p(x_{1:n}, y_{1:m} | z_{1:k}) = p(1, -)p(0, 0)p(-, 0)p(-, 0)p(1, 1)p(1, 0)p(0, -)p(1, 1)p(-, 0)p(1, 0).$$

Joonduse tinglik jaotus. Vastavalt tingliku tõenäosuse definitsioonile:

$$p(a_{0:k} | x_{1:n}, y_{1:m}) = \frac{q(a_{0:k})p(x_{1:n}, y_{1:m} | a_{0:k})}{p(x_{1:n}, y_{1:m})}.$$

Ülesanne: Näita, et säilib (teist järku) Markovi omadus:

$$p(a_{t+1} | a_{0:t}, x_{1:n}, y_{1:m}) = p(a_{t+1} | a_{t-1:t}, x_{1:n}, y_{1:m}).$$

Selleks näita, et kui $a_t = (i, j)$, siis

$$p(x_{1:n}, y_{1:m}, a_{0:t}) = \sum_{a'_{0:k} \in \mathcal{A}(n, m): a'_{0:t} = a_{0:t}} p(x_{1:n}, y_{1:m}, a'_{0:k}) = q(a_{0:t})p(x_{1:i}, y_{1:j} | a_{0:t})p(x_{i+1:n}, y_{j+1:m} | a_t, z_t),$$

$$p(x_{i+1:n}, y_{j+1:m} | a_t, z_t) := \sum_{a_{t+1:k} \in \mathcal{A}(n-i, m-j)} q(a_{t+1:k} | a_t, z_t)p(x_{i+1:n}, y_{j+1:m} | a_{t+1:k}).$$

Seega kui $a_{t+1} = (i+1, j)$ (st $z_t = D$)

$$p(a_{t+1}|a_{0:t}, x_{1:n}, y_{1:m}) = \frac{p(x_{1:n}, y_{1:m}, a_{0:t+1})}{p(x_{1:n}, y_{1:m}, a_{0:t})} = q(a_{t+1}|a_{t-1:t})p(x_{i+1}, -) \frac{p(x_{i+2:n}, y_{j+1:m}|z_t)}{p(x_{i+1:n}, y_{j+1:m}|z_{t+1})}.$$

Näeme, et parem pool ei sõltu $a_{0:t-2}$ -st.

Asjaolu, et Markovi omadus säilib, on väga oluline. Nüüd on meil jällegi üleminekutõenäosused kujul (6). Üleminekutõenäosused sõltuvad nüüd vaatlustest $x_{1:n}$ ja $y_{1:m}$, aga need on fikseeritud. Kõik ülaltoodud algoritmid rakenduvad. Küsimus on selles, kuidas üleminekutõenäosusi efektiivselt arvutada. See taandub küsimusele: kuidas arvutada tõenäosusi $p(x_{i+2:n}, y_{j+1:m}|z_t)$ (või seda suhet seal valemis).

β -rekursioon. Antud tõenäosused (6) ning emissioonitõenäosused. Rekursioon:

$$\begin{aligned} p(y_m|(n, m-1), z) &= p(-, y_m), \\ p(x_n|(n-1, m), z) &= p(x_n, -) \\ p(x_{i+1:n}, y_{j+1:m}|(i, j), z) &= q(D|(i, j), z)p(x_{i+1}, -)p(x_{i+2:n}, y_{j+1:m}|(i+1, j), D) \\ &\quad + q(I|(i, j), z)p(-, y_{j+1})p(x_{i+1:n}, y_{j+2:m}|(i, j+1), I) \\ &\quad + q(M|(i, j), z)p(x_{i+1}, y_{j+1})p(x_{i+2:n}, y_{j+2:m}|(i+1, j+1), M) \end{aligned}$$

Seega

$$q(D|(i, j), z, x_{1:n}, y_{1:m}) = \frac{q(D|(i, j), z)p(x_{i+1}, -)p(x_{i+2:n}, y_{j+1:m}|(i+1, j), D)}{p(x_{i+1:n}, y_{j+1:m}|(i, j), z)},$$

kus $p(x_{i+1:n}, y_{j+1:m}|(i, j), z)$ avaldub summana. Võrdle saadud valemit valemiga (4). Tekib väikeste arvude ja skaleerimise probleem. Ülatoodud tõenäosused sõltuvad $x_{i+1:n}$ ja $y_{j+1:m}$, mistõttu võime kirjutada $q(D|(i, j), z, x_{i+1:n}, y_{j+1:m})$.

Kui joonduste ahel on defineeritud esialgsete tõenäosuste (1) kaudu, siis võib ülaltoodud rekursioonis kasutada tõenäosuste $q(z|(i, j), z')$ asemel esialgseid tõenäosusi $p_{z'z}$ (ja alg-tõenäosusi π), β -rekursiooni tulemus küll muutub, kuid $q(D|(i, j), z, x_{1:n}, y_{1:m})$ jäävad samaks. Veendu selles!

α -rekursioon. Antud tõenäosused (6) ning emissioonitõenäosused. Eesmärk arvutada:

$$\alpha((i, j), z) := \sum_{z_{1:k} \in \mathcal{A}(i, j): z_k = z} p(x_{1:i}, y_{1:j}, z_{1:k}).$$

Ülesanne: Leia rekursioon.

Idee:

$$\alpha((i, j), D) = \left(\sum_z \alpha((i-1, j), z) q(D|(i-1, j), z) \right) p(x_i, -).$$

Kas rekursiooni tulemus muutub, kui q -tõenäosuste asemel kasutada p -tõenäosusi? Skaleerimine.

Serva (a, b) läbimise tõenäosus. Olgu $z = z(a, b)$.

$$p((a, b)|x_{1:n}, y_{1:m}) = \frac{\alpha((b^x, b^y), z)p(x_{i+1:n}, y_{j+1:m}|(i, j), z)}{p(x_{1:n}, y_{1:m})} = \frac{\alpha((b^x, b^y), z)p(x_{i+1:n}, y_{j+1:m}|(i, j), z)}{\sum_{z'} \alpha((b^x, b^y), z')p(x_{i+1:n}, y_{j+1:m}|(i, j), z')}.$$

Seega tuleb läbi viia nii α kui β -rekursioon. Veendu, et ülaltoodud valem kehtib. Näita, et $p(a, b|x_{1:n}, y_{1:m})$ ei muutu, kui q -tõenäosuste asemel kasutada p tõenäosusi ja seega võib ülaltoodud α ja β rekursioonis asendada q -tõenäosused p -tõenäosustega.

Alternatiiv: arvutada tinglikud tõenäosused $q(z'|i, j, z, x_{1:n}, y_{1:m})$ ja siis arvutada kõikide paaride tinglikud tõenäosused $(0,0)$ -st alates rekursiivselt.

Hübriidjoondus. Optimeerimisülesanne

$$\begin{aligned} \arg \max_{a_{0:k} \in \mathcal{A}(n, m)} & \left(B \sum_{t=0}^{k-1} \ln p((a_t, a_{t+1})|x_{1:n}, y_{1:m}) + C \ln p(a_{0:k}|x_{1:n}, y_{1:m}) \right) = \\ \arg \max_{a_{0:k} \in \mathcal{A}(n, m)} & \left(B \sum_{t=0}^{k-1} \ln p((a_t, a_{t+1})|x_{1:n}, y_{1:m}) + C \ln p(x_{1:n}, y_{1:m}, a_{0:k}) \right) \end{aligned}$$

kuus $C, B \geq 0$ on regulariseerivad konstandid. Veendu, et üleande lahend ei muutu, kui tinglike tõenäosuste arvutamisel q -tõenäosused asendada p -tõenäosustega. Lahendamiseks tuleb arvutada kõikide servade läbimise tõenäosused $p((a, b)|x_{1:n}, y_{1:m})$ ja siis on mitu varianti:

- Leida tõenäosused $\{q(z'|i, j, z, x_{1:n}, y_{1:m})\}$ ja siis kasutada sama algoritmi, mis ülesande (5) lahendamisel
- Kasutada tõenäosusi (6). Rekursiooni idee (kontrolli!):

$$\begin{aligned} \delta(i, j, D) = \max_z & \left(\delta(i-1, j, z) + C \ln q((i, j)|(i-1, j), z) \right) + \ln p(x_i, -) \\ & + B \ln q((i-1, j), (i, j)|x_{1:n}, y_{1:m}). \end{aligned}$$

Kui tõenäosused on antud esialgsel viisil (1), siis ülaltoodud rekursioonis võib üleminekutõenäosused $q((i, j)|(i-1, j), z)$ asendada p_{zD} -ga.

Ülesanne: Tööta välja rekursioonid hübriidjoonduste leidmiseks.

Suurima tõepäraga ehk Viterbi joondus. Kui hübriidjoonduses võtta $B = 0$, saame Viterbi joonduse.

Näide 1: Olgu emissiooni- ja üleminekutõenäosused

$$p(x, y) = \begin{cases} 0, & \text{kui } x \neq y; \\ 1/4, & \text{kui } x = y. \end{cases}, \quad p(x, -) = p(-, y) = \frac{1}{4}, \quad \forall x, y \quad P = \begin{pmatrix} \frac{1}{3} & \frac{1}{3} & \frac{1}{3} \\ \frac{1}{3} & \frac{1}{3} & \frac{1}{3} \\ \frac{1}{3} & \frac{1}{3} & \frac{1}{3} \end{pmatrix} \quad \pi = \begin{pmatrix} \frac{1}{3} \\ \frac{1}{3} \\ \frac{1}{3} \end{pmatrix}.$$

Nüüd iga joonduse korral $p(z_{1:k}) = 3^{-k}$,

$$p(x_{1:n}, y_{1:m} | z_{1:k}) = \begin{cases} 0, & \text{kui leidub } t \text{ nii, et } x'_t \neq y'_t, x'_t, y'_t \in \mathcal{X} \text{ (mismatch);} \\ 4^{-k}, & \text{mujal.} \end{cases}$$

Üheski positiivse ühistõenäosusega joonduses pole mismatchi, ja selliste joonduste seast on suurima (ühis)tõenäosusega lühimad joondused. Näita, et need vastavad pikimale ühisjadale – M-ide arv Viterbi joonduses on pikima ühisjada pikkus.

Näide 2: Olgu emissioonitõenäosused nagu enne, üleminekumaatriks olgu $\delta < 1/4$ ja

$$\begin{pmatrix} 1-2\delta & \delta & \delta \\ \delta & 1-2\delta & \delta \\ \delta & \delta & 1-2\delta \end{pmatrix}.$$

Selline üleminekumaatriks soosib seda, et sarnased seisundid on rohkem blokikaupa. Näiteks bioloogias eelistatakse, et indelid on blokiti.

Olgu $x_{1:4} = (1, 0, 0, 0)$ ja $y_{1:4} = (1, 1, 0, 1)$. Võrdleme joondusi:

1	-	0	0	0	-	-	1	0	0	0	-	-	1	0	0	0	-	-	1	0	0	0	-
1	1	-	-	0	1	1	1	0	-	-	1	1	1	-	0	-	1	1	1	-	-	0	1
M	I	D	D	M	I	I	M	M	D	D	I	I	M	D	M	D	I	I	M	D	D	M	I

Kõikide nende joonduste korral

$$p(x_{1:4}, y_{1:4} | z_{1:6}) = \frac{1}{4^6},$$

kuid joonduste tõenäosused on erinevad:

$$\begin{aligned} \ln P(M, I, D, D, M, I) &= \ln \frac{1}{3} + \ln(\delta) + \ln(\delta) + \ln(1-\delta) + \ln(\delta) + \ln(\delta) \\ \ln P(I, M, M, D, D, I) &= \ln \frac{1}{3} + \ln(\delta) + \ln(1-\delta) + \ln(\delta) + \ln(1-\delta) + \ln(\delta) \\ \ln P(I, M, D, M, D, I) &= \ln \frac{1}{3} + \ln(\delta) + \ln(\delta) + \ln(\delta) + \ln(\delta) + \ln(\delta) \\ \ln P(I, M, D, D, M, I) &= \ln \frac{1}{3} + \ln(\delta) + \ln(\delta) + \ln(1-\delta) + \ln(\delta) + \ln(\delta) \end{aligned}$$

Näeme, et teise joonduse (I, M, M, D, D, I) tõenäosus on suurim (neli blokki: "I", "MM", "DD", "I"; teistes joondustes rohkem blokke). Kõik ülaltoodud joondused vastavad pikimale ühisjadale, kas aga antud juhul pikim ühisjada on Viterbi joondus? Vaatleme veel ühte joondust:

-	-	1	0	0	0	-	-
1	1	-	-	-	-	0	1
I	I	D	D	D	D	I	I

Selle joonduse korral $p(x_{1:4}, y_{1:4} | z_{1:8}) = \frac{1}{4^8}$, ning

$$p(I, I, D, D, D, D, I, I) = \frac{1}{3} \cdot (1 - \delta)^5 \cdot \delta^2.$$

Seega ühistõenäosuste suhe ($z_{1:6} = (I, M, M, D, D, I)$, $z_{1:8} = (I, I, D, D, D, D, I, I)$)

$$\frac{p(x_{1:4}, y_{1:4}, z_{1:8})}{p(x_{1:4}, y_{1:4}, z_{1:6})} = \frac{(1 - \delta)^3}{4\delta} > 1.$$

kui δ on piisavalt väike. Seega indelid on kõik kenasti blokikaupa kuid Viterbi joondus ei vasta pikimale ühisjadale. Leia antud näites Viterbi joondus.

Tee näide läbi $\delta = 1/4$ korral. Kas siis viterbi joondus vastab pikimale ühisjadale (tõestus).

Probleem: Leia piisavad (ja tarvilikud) tingimused (üleminekumaatriksi ja emissioonitõenäosuste (1) kaudu), mis garanteerivad, et Viterbi joondus vastaks pikimale ühisjadale ja kõikide pikimale ühisjadale vastavate joonduste seast valiks Viterbi joondus sellise kus indelid oleks võimalikult blokiti. Kas neid tingimusi on võimalik leida üleminekutõenäosuste (6) kaudu?

Kirjandus

Kuusik, M. (2026) *Juhuslikud joondused*. Bakalaureusetöö. TÜ

Vimm, K (2022). *Suboptimaalsed meetodid jadade sarnasuse võrdlemiseks kahetähelise tähestiku puhul*. Bakalureusetöö. TÜ

Koski. T. (2001). *Hidden Markov Models for Bioinformatics*. Springer

Durbin, R, Eddy, S., Krogh, A., Mitchinson, G (1998). *Biological Sequence Analysis: Probabilistic Models of Proteins and Nucleic Acids*. J. Wiley sons.

Remm, M. (2015) *Bioinformaatika*.